

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ШЫҒУ ТЕГІ

§ 17. Антропогенез және этногенез

Бүгінгі сабакта:

- антропология және антропогенез;
- антропология және гендік география;
- этнос және этногенез;
- этностардың құрылу тәсілдері турағы білеміз.

Кілт сөздер:

- антропология
- антропогенез
- этнос
- этнология
- этногенез

Антропология және антропогенез. Тарих ғылымдары адам мен адамзат қоғамының дамуын өртүрлі аспектілерде қарастырады. Мысалы, өскери-саиси тарих – соғыстар мен мемлекеттер тарихын; тарихи әлеуметтану – әлеуметтік құрылымдардың дамуын; техника тарихы – техникалық прогрессі зерттейді және т.б. Алайда тарихтың дербес ғылымдары зерттейтін аспектілер де бар. Олардың бірі *антропология* (физикалық антропология) болса, оның бір бөлімі *палеоантропология*, ол *антропогенезі* – қазбалардан табылған сүйектер негізінде адамның биологиялық түрінің (Номо) шығу тегі мен эволюциясын зерттейді.

Назар аударындар! Антропогенез: 1) адамның пайда болуы мен оның түр ретінде эволюциясы; 2) палеоантропология пәні.

Антропология және археология. Археологтер сүйектерді көбінесе қазба жұмыстары кезінде табады. Антропология мен археологияның арасындағы айырмашылық мынада: *археология* – әлеуметтік ғылым, ал *антропология* – биологиялық ғылым, ол адам денесін, оның құрылышын, қызметтері мен өзгергіштігін зерттейді. Археологті ежелгі адамдардың пайдаланған құралдары, ал антропологті – оның бас сүйегі мен сүйектерінің құрылышы қызықтырады. Алайда антропологиялық және археологиялық зерттеулер қатар жүргізіледі. Археологтер қазба сүйектерін антропологтерге сараптамаға береді. Олар бұл сүйектерге адамдардың жынысын, жасы мен сыртқы бейнелерін анықтайдын зертханалық зерттеулер жүргізеді.

Антропология және гендік география. «Нәсіл» түсінігінің ғылыми еместігі. Антропология салаларының бірі болған нәсілтану ұзақ уақыт бойы адам нәсілін зерттеген. Заманауи ғылым саяси себептерге байланысты нәсілшілдікке ұрынбау үшін «нәсіл» түсінігінен бас тартты. Нәсілдік теория ғылыми түрғыдан алып қарағанда ескірді. Өйткені барлық адам бір түрге жатады және өзара еркін араласады. «Таза» нәсіл жок, толып жатқан аралас түрлері бар. Нәсілдерді генетикалық деңгейде бөліп көрсету мүмкін емес.

Біздің әрқайсымызда Отанымыздан өте алыс жерге тән генетикалық белгілер бар. Дүние жүзінің өртүрлі аймақтарындағы генетикалық белгілердің таралуын зерттеумен жаңа ғылым – *гендік география* айналысады. Фалымдар дүние жүзі халықтарының генетикалық атласын жасаумен және адамдардың ежелгі замандағы көшікөндарын зерттеумен айналысады. Бұл – өткен өмір туралы ғылымның алдыңғы шебі.

Қазір «нәсіл» түсінігінің орнына *антропологиялық үлгі* үгімі жиі қолданылады. Антропологиялық зерттеулер бұрынғыша жекелеген халықтардың ежелгі тарихын зерттеу үшін маңызды. Антропологтер археологтермен, тіл мамандарымен, тарихшылармен және этнографтармен бірге жұмыс істейді. Археологиялық мәдениет тасымалдаушыларынан монголоидтік, еуропеоидтік және өзге антропологиялық белгілерді анықтау ежелгі тайпалардың көшікөндары туралы пайымдауға және олардың өзара қатынастары туралы болжамдар жасауға мүмкіндік береді.

Этнос және этнология. Этнос дегеніміз не? Қарапайым тілмен айтсақ, халық немесе *ұлт* дегенді білдіреді. Ғылым түрғысынан қарастырсақ, этнос – адамдардың өзіндік сезімі бойынша тиісті болатын этникалық қауымдастық. Мұндай өзіндік сезіну *этникалық сана-сезім* (*этникалық тұстастық*) деп аталады. Адам өзінің қандай да бір этникалық қауымдастыққа тиістілігін анықтаған кезде, ол әдетте: «Бұл – біз, ал басқалар – олар» екенін айқын біледі. Өдетте, адам өзі үшін бұл қауымдастықты тілімен, шығу тегімен, тарихымен, әдеттерімен, дәстүрлерімен, өнегелілік нормаларымен, сондай-ақ басқа да белгілерімен анықтайды.

Антропологиялық бейнелер:

а) сак; б) сармат; в) үйсін

Назар аударыңдар! Этнос – ортақ өзіндік атауымен, өзіндік сана-сезімімен, шығу тегінің нақты немесе мифтік ортақтығымен, тілімен, мәдениетімен, шаруашылық түрлерімен және менталитетімен бірігетін және өзін осындағы басқа қауымдастықтардан ерекшелендіретін адамдардың әлеуметтік қауымдастығы.

Этностиң алғашқы рулық қауымдардан айырмашылығы қандас туыстық емес, мәдени-тілдік қауымдастық. Этникалық мәдениет – этностиң ұрпақтан-ұрпаққа берілетін мәдениеті. Бұл – өмір салты, өдеттер, нормалар мен құндылықтар кешені. Этникалық мәдениет шеңберінде өз өлемін ерекше өлем ретінде қабылдау, дәстүрлер арқылы жинақталған білімді, шеберліктерді және дағдыларды сақтау ниеті қалыптасады.

Назар аударыңдар! Этнос – қандас туыстық емес, мәдени-тілдік қауымдастық. Этнос-ты ортақ мәдениет: өмір салты, салттар мен дәстүрлер біріктіреді.

Этностар мен басқа да этникалық қауымдастықтарды (мысалы, этнос болып қалыптаспаған тайпаларды), сондай-ақ сан алуан этникалық үдерістерді зерттейтін ғылым *этнология* деп аталады. Бұл «этнография» ұғымымен байланысты. Этнографияны сипаттаушы ғылым ретінде және этнологияны этностар туралы теориялық ғылым ретінде ажыратады.

Этногенез. Этности анықтайдын белгілердің бірі шығу тегінің ортақтығы болып табылады. Өйткені тілден айырылуға, аумақты жоғалтуға, шаруашылық қызметтін алмастыруға болады. Бірақ этностиң ортақ шығу тегі туралы түсінік өзгермейді. Этностиң шығу тегі және оның өткен уақыттағы дамуы *этногенез* деп аталады.

Назар аударыңдар! Этногенез – этностиң пайда болуының тарихи үдерісі.

Этногенез – этникалық тарихтың бастапқы үдерісі. Тарихи мифтер, сондай-ақ нақты фактілер оның барысын айқындауға қабілетті. Этногенез өз бастауын палеолиттен алғындықтан, оны зерттеу – қателіктермен, болжамдармен және дәлелденуі қын гипотезалармен қатар жүргетін күрделі іс. Палеолиттің өзінде-ақ адамдар әртүрлі тілде сөйледі, тайпалардың бір-бірінен айырмашылықтары болды. Кейбір тайпалардың тілдері бір-біріне жақын болды және олар бір-бірін жақсы түсінді. Ал басқа тайпалардың тілдері мүлдем түсініксіз болды және бұл қарым-қатынасты қыындашты. Жазба дереккөздері болмаған кезде, қандай да бір этностиң қашан және қайдан шыққанын дұрыс анықтау өте қын.

Жаңа этностар құрылуының тәсілдері. Жаңа этностар әртүрлі тәсілдермен құрылады. Қебінесе бұл *интеграция* жолымен, яғни әртекті

бөліктердің біртіндеп жақындастырынан және қосылуынан болады. Бұл төмендегідей тәсілдермен жүзеге асады.

1. Тайпалардың бірігүй. Ол көбінесе бірыңғай мемлекет шеңберінде ортақ діннің əсер етуімен немесе сыртқы əсерлерге – табиғи апатқа, ортақ жаудың басқыншылығына қарсы бірігу қажеттігінен орын алады. Тайпалардың бірігүімен қазақ, ежелгі орыс және араб этностары құрылды.

2. Жаулап алушылар немесе отаршылардың жергілікті халықпен – автохондармен араласуы. Бұл *ассимиляция* деп аталады. Қоныс аударушылар автохондарды ассимиляциялаған кезде, олар жергілікті халыққа өз этненимін (этнос атауын) және тілін немесе тек *этненимін* (герман тайпасы франктардың ежелгі Францияның галл-роман халқына сияқты) құшпен таңуы мүмкін.

3. Иммигрант топтарының қосылуы. Оның айқын мысалы америкалық этностиң құрылуы болып табылады.

4. Жіктелу арқылы. Бұл кезде ірі этнос ыдырайды немесе өз құрамынан қандай да бір бөлігін шығараады. Мысалы, австралиялықтар ағылшындардан бөлініп шықты.

5. Өзгеру арқылы. Бұрынғы этнос тарихи жағдайлардың əсерімен жаңа этносқа айналады (мысалы, ежелгі мысырлықтар копттарға¹).

Этнос құрылуының факторлары. Этностиң туындауында аумақтың (*этникалық аумақ*, «біздің жер»), тілдің, шаруашылық пен мәдениеттің ортақтығы маңызды. Бұл факторлардың негізінде «біз – олар емеспіз» түсінігі пайда болады және этникалық өзіндік сана («мен – бұл біз») орын алады. Этнос мәдени бірлік, мәдени жүйе ретінде пайда болады.

Этностиң мәдени жүйе ретінде қалыптасуына этникалық қауымдастықтың құрылуы жәрдемдеседі. Бұл – *эндогамия*, яғни өз этносы шегіндеған неке құру арқылы жүзеге асады. Эндогамия норма ретінде енгізілгенше, тайпалар мен халықтардың араласуы стихиялы жүреді.

Корытынды. Этностиң шығуы және қалыптасуы немесе этногенез – ұзақ үдеріс. Ол кейде бірнеше мыңжылдықты қамтиды және өте ежелгі заманнан басталады. Этногенез этникалық мәдени жүйе мен этникалық популяция қалыптасқан кезде болады. Бұл аумақтың, тіл мен мәдениеттің ортақтығы негізінде жүзеге асады. Этногенезді зерттеу – этнологияның міндеті. Этногенезді зерттеу – күрделі үдеріс.

Онда көптеген ғылымның: археологияның, антропологияның, гендік географияның және тарих, лингвистика мен этнографияның мәліметтері салыстырылады.

¹ Бұл таласты мәселе. Өйткені копттар Египеттің байырғы тұрғындары деген пікірлер бар.

Өз білімдерінді тексеріндер.

1. Антропология нені зерттейді? Этнология нені зерттейді?
2. Антропогенез дегеніміз не? Адам эволюциясының негізгі кезеңдерін еске түсіріндер. Адам (Homo) қашан пайда болды? Саналы адам (Homosapiens) түрі қашан пайда болды?
3. Археолог пен антрополог палеолиттік турақты бірігіп қазып жатыр. Олар адам қаңқасын тауып алды. Антропологті не нәрсе қызықтырады? Ал археологті не нәрсе қызықтырады?
4. Этностиң ғылыми анықтамасын естеріңде сактаңдар. Этностиң өдettегі және ғылыми анықтамасының арасында қандай айырмашылық бар екендігін анықтаңдар.
5. Этногенез дегеніміз не? Жаңа этностардың құрылуы қандай тәсілдермен өтеді?

Глоссариймен жұмыс.

Глоссарий бойынша өздеріңде мына ұғымдардың түсінікті екендігін тексеріндер: *антропологиялық үлгі, этникалық өзіндік сана, этникалық мәдениет, этникалық аумақ, этноним, эндогамия*.

Күрделі тапсырма.

Жаңа этностардың интеграция (үш мысал, 1, 2 және 3-тармаққа сәйкес), жіктелу және өзгеру жолымен құрылуына мысалдар келтір.

§ 18-19. Ежелгі дәуірдегі Қазақстан аумағындағы этногенез және этникалық үдерістер

Бұгінгі сабакта:

- қазақтар этногенезінің басталуы;
- этногенездің ұндіеуропалық/ирандық кезеңі;
- этногенездің түркілік дәуірінің басталуы;
- Ұлы Даладағы иран тайпаларының тағдыры туралы білеміз.

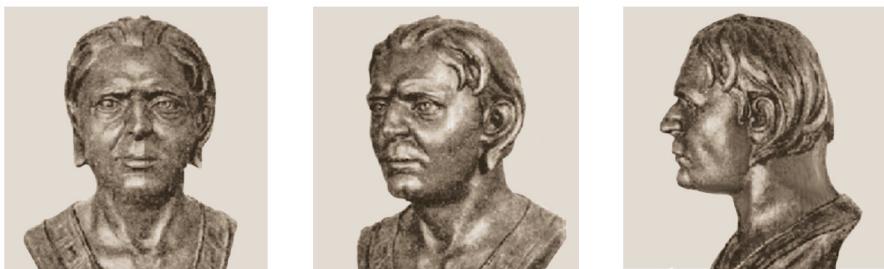
Кілт сөздер:

- этногенез
- этникалық үдерістер
- этникалық-тілдік тиістілік
- угор-финдік
- ұндіеуропалық
- ұндіриандық
- ирандық
- түркілену

Қазақтар этногенезінің басталуы. Орталық Азияда этникалық сана-сезім ұзақ уақыт бойы шаруашылық қызметке сәйкес қалыптасып, отырықшы және көшпелі халық болып бөлінді. Қазақтардың этногенезі көшпелі өркениеттің пайда болуымен байланысты. Көшпелі малышылық көшпелілер мәдениетін қалыптастыруды және қазақтар этногенезінің басталуына негіз болды.

Назар аударындар! Қазақтардың этногенезі көшпелілер өркениетінің пайда болуымен тығыз байланысты.

Қазақтар этногенезінің ерте кезеңдерін зерттеу Қазақстан аумағындағы өртүрлі археологиялық мәдениеттерді қалыптастырушылардың тілдерін анықтаумен тікелей байланысты.

Андрондықтардың антропологиялық кескінінің жаңғыртпасы

Кез келген далалық этнос әртүрлі антропологиялық, тілдік және этникалық элементтердің араласуы нәтижесінде қалыптасты. Бірақ барлық далалықты өркениеттерінің жақындығы біріктірді. Қандай тілде сөйлесе де, Даланың барлық тұрғыны – малшы, ал б.з.б. I мыңжылдықтың ортасына қарай көшпелі және жартылай көшпелі болды.

Этногенездің фин-угор кезеңі. Ботай-Терсек мәдениетін жасаушылардың тілі даулы мәселе болып қалып отыр. Олар аралас европеоидті-оралдық антропологиялық түрге жатады. Фалымдардың көшпілігі оларды угорлар деп есептейді. Б.з.б. IV–III мыңжылдықта Орталық Азияның онтүстігінде фин-угор тілдестер дравид тілдестермен қарым-қатынаста болған. Ботайлықтар шығу тегінің үндіеуропалық және түркілік екендігі туралы теориялар кең танымал емес.

Этногенездің үндіеуропалық (үндіирандық) кезеңі. Үндіеуропалықтармен, дәлірек айтсақ, үндіирандықтармен (*арийлермен*) қола дәүірінің жақсы зерттелген кезеңі Андрон мәдени қауымдастырының уақыты байланыстырылады. Андрондықтардың үндіирандық екендігі туралы болжам жазбаша (Авеста, Ригведа және басқа Ведалар) және лингвистикалық мәліметтермен расталады.

Андрондықтардың түркі тілдестерге жататыны туралы теория түркілер барлық далалық мәдениетті жасаушылар болды деген үйгарым жасайды. Бұл теорияға сәйкес, сақтар да түркілер болған. Кейде Бегазы-Дәндібай және Тасмола мәдениеттерін жасаушыларды ғана түркілер деп есептейді.

Андрондықтар антропологиясы. Андрондықтар европеоидтердің екі типінде кездеседі. Ұзын бас сүйекті және сопактау бетті жерортатеңіздік тип олар мекендеген жердің батыс бөлігінде болды. Ал дәңгелек бас сүйекті, жалпақ бетті және қыр мұрынды андрондық түр шығысында таралды. Андрондықтар мекендеген аймақтың солтүстігінде оралдық типтің, ал шығысында моңголоидтіктің айқын белгілері (прототүркілермен қарым-қатынас ықтималдығы) орын алған.

Қарасұқ мәдениетінің мәселелері. Шығыс Қазақстан мен Оңтүстік Сібірдегі Қарасұқ мәдениеті өкілдерінің қандай тілде сөйлегені белгісіз. Қарасұқтықтар антропологиялық жағынан аралас тип болып табылды.

Оның негізі болған «андрондық» тип Орталық Азияның шығысынан келген монголоидті типпен толықтырылған. Тілі жағынан Қарасұқ мәдениеті ирандық та, сондай-ақ прототүркілік те болуы мүмкін. Оның мұрагері скиф-сақтық келбеттегі Тағар мәдениеті болды, бірақ Қытай деректерінде олар кейде түркі тілдес динлиниңдерге үқсатылады.

Сақтар. Андрондық қауымдастық пен оған туыстас мәдениеттердің мұрагерлері скифтер мен сақтар болып табылады. Андрондықтар мен сақтардың арасындағы сабактастық айқын байқалады. Далалық ирантілдес тайпалар қатарына сақтардан бөлек юәҗилер кіреді.

Б.з.б. I мыңжылдықтағы жазба дереккөздерде Қазақстан аумағы мен Орталық Азияның іргелес жатқан аудандарында өмір сүрген сақтардың әртүрлі тайпалары туралы ақпарат бар. Бұл *турлар* мен *дахтар*, *сақ-тиграхаядалар*, *хаомаваргалар*, *парадарайялар*, *массагеттер*, *аландар*, *сарматтар*, *исседондар*, *аорстар*, *аримаспалар*, *агриппейлер*. Барлық сақтар «скифтік үштікпен» – өнердегі *аңдық стилемен*, қару-жарагы және киімдерінің үқсастығымен, барлығына түсінікті диалектілерде сөйлеуімен біріккеніне қарамастан, олар орасан аумаққа таралып, шағын топтармен көшіп-қонып жүрді. Сондықтан оларда бірыңғай этникалық аумақ қалыптасқан жоқ және бірыңғай сақ этносы құрылмады.

Юәҗилер мен үйсіндер. Қытай деректеріндегі юәҗилер сақтарға туыстас болған және Бактрияға өз атын берген ирантілдес тохарлармен (IV–XI ғасырларда Бактрия Тохарстан деп аталды) байланыстырылады. Тохарлар юәҗилердің тек бір бөлігі болуы да мүмкін. Б.з.б. II ғасырда юәҗилер *ғұндардың* қысымымен Солтүстік-Батыс Қытайдан батысқа қарай кетіп, Шығыс және Оңтүстік-Шығыс Қазақстан аумағына қоныстанды. Бұл уақытта Жетісу аумағында жартылай көшпелі үйсіндер өмір сүрді.

Қаңзылар. Қытай деректері бойынша *қаңзылар* мен олардың мемлекеті Сырдарияның орта ағысында және Шаш облысында орналасты. Олардың шаруашылығы жағынан ғұндар мен юәҗилерден айырмашылығы аз, яғни көшпелілер немесе жартылай көшпелілер болды. Олар Қазақстанның оңтүстігіне солтүстік-шығыстан ғұндардың ығыстыруы нәтижесінде келді.

Этногенездің түркілік кезеңінің басталуы. Қазақтар этногенезінің түркілік кезеңінің басталуы ғұндармен байланысты. Зерттеушілердің көпшілігі ғұндарды түркі тілдестер деп есептейді. Ғұндардың тарихы Даланың әртүрлі көшпелі тайпаларының тарихын қамтиды. Еуропада таралған ғұндар бейнесі – көшпелілердің жинақталған және мифологияланған бейнесі. Солай болса да, Қытай деректеріндегі *сюнну* мен *хүннү* және еуропалық деректердегі ғұндардың арасындағы байланыс айқын көрінеді.

Даланың шығысында, сақтар мен юәчжилерден шығысқа қарай мекендеген ғұндар б.з.б. III ғасырда көшпелілердің үлкен империясын құрды. Юәчжилерді ығыстырып, олар Солтүстік-Батыс Қытай аумағын иеленді. Ол жерден ғұндардың жасақтары қазіргі Қазақстан аумағына еніп, жергілікті тайпалармен соғыса бастады. Ирандық тайпалардың бір бөлігі ғұндар одағына кірді және ассимиляцияға ұшырады. Өзгелері оңтүстікке және батысқа кетті. Соңғыларының бұдан кейінгі көші-қоны шығыс және батыс көшпелілерінің (ғұндардың) батысқа жорығымен ұласты.

Назар аударыңдар! Ғұн тайпалары түркі тілдес тайпалар болды. Түркі тілдес ғұн тайпаларының Ұлы Даланың орталық бөлігіне келуі ондағы тайпалардың түркілене бастауының негізін қалауды.

Ұлы Даланың ирандық тайпаларының тағдыры. Қөптеген иран тілдес тайпалар б.з.б. I мыңжылдықтың өзінде-ақ Орталық Азияның отырықшы-егіншілік шұраттарын иеленді және автохтондарды ассимиляциялап, хорезмдік, соғдылық, бактриялық этностарды құрды. Біздің заманның шегінде юәчжилер (тохарлар) Бактрияда Қушан патшалығын (I–III ғасырлар) құрды. Кейбір сақтар алысқа, Ауғанстанның оңтүстігіне кетті. Бұл облыс олардың атын алғып, Сакастан (Систан) деп аталды. Кейін олар Үндістанға қоныс аударды. Қалған иран тайпалары I мыңжылдықтың ортасында түркілермен араласып кетті және қазақтардың этногенезіне қатысты.

Корытынды. Қазақтар этногенезінің басталуы сан ғасырлар қойнауында жатыр. Қандай болмасын археологиялық мәдениетке жата-

Сақтар. Суретші A.Дүзелханов

тын халықтың этникалық тегін дәл анықтау қын. Этногенезді зерттеу кезінде өртүрлі ғылымның мәліметтері қолданылады. Қазақтар этногенезінің ерте кезеңдерінде этникалық үдерістер ұндіеуропа тілдестер ортасында өтті. Біздің заманымыздың басталуына қарай Ұлы Дағындық орталық бөлігіндегі ұндіеуропалық дәуір аяқталды. Этногенезге түркілік құрамының ықпалы артты.

Оз білімдерінді тексеріндер.

1. Ежелгі дәуірдегі Қазақстан аумағындағы этногенездің негізгі кезеңдерін айтып беріңдер.
2. Андрондықтардың тілі туралы өңгімелендер.
3. *Сақ-тиграхаяуда, сақ-хаомаварга, сақ-парадарайя* этнонимдерінің қалай аударылатынын еске түсіріңдер.
4. Ұлы Дағындық қазақстанның бөлігінде ұндіеуропалықтардың үстемдігі аяқталып, этногенездің түркілік кезеңі қашан басталады?

Картамен жұмыс.

Карта бойынша: 1) сақ тайпалары мекендеген және көші-қон аймақтарын; 2) юәчжи, үйсін мен қаңыллардың мекендеген және көші-қон аймақтарын; 3) ғұндар мекендеген және көші-қон аймақтарын анықтаңдар.

Шағын топқа арналған шығармашылық тапсырма.

Ежелгі дүние тарихының басты мәселелерінің бірі ұндіеуропалықтардың және ұндіирандықтардың ежелгі отанының орналасқан жерін анықтау болды. Қазақстан тарихына қатысты қолдансақ, мәселені былай баяндауга болады: «Андрондықтар қайдан келді: батыстан ба немесе оңтүстіктен бе?». Қосымша ақпарат көздерін пайдалана отырып, қазіргі уақытта орын алған ұндіеуропалық тегі туралы теорияларға қатысты ақпараттар табындар. Таныстырылым дайындаңдар.

Күрделі тапсырма.

Сендер Авеста мәтіні андрондықтардың шығу тегі ұндіирандық екендігі туралы теорияға сенімді дөлел деп есептейсіңдер ме? Сендерге бұл теорияға тағы да қандай дәлелдер белгілі? Қосымша әдебиеттерді пайдалана отырып, бұл теорияны теріске шыгаруы мүмкін ақпарат табындар.

§ 20. Түркі дәуіріндегі Қазақстан аумағындағы этногенез және этникалық үдерістер

Бұгінгі сабакта:

- Қазақстан аумағындағы түркілер дәуіріндегі этникалық кезеңдерді;
- Ұлы Дағындық түркіленуін қарастырамыз.

Этногенездің арғы түркілік кезеңі. Түрік қағандығын құрған және ежелгі түркілік руна жазуын ойлаң тапқан ежелгі түріктер тарих сахнасына VI ғасырдың ортасында шықты. Олардың ата-бабалары б.з.б. I мыңжылдықта түркілердің тұп Отанын (Алтай тауының шығыс бөлігі болуы ықтимал) мекендеді және арғы тұбі түркі тілінде сөйледі.

Кілт сөздер:

- этногенез
- тұп отан
- прототүркілік
- ежелгі түркілік
- түркілендіру
- европеоидті тип
- монголоидті тип
- автохтонды халық
- ассимиляция

Арғы түбі түркілік тайпалардың біртекті тобы болған жоқ және бір-бірімен жауласып отырған. Арғы түркілер санының өсуіне қарай, тайпалар бір-бірінен алыстап, тілдік тұтастығы ыдырады. Тайпалардың бөлінуі мен тілдердің бөлінуі қатар жүрді.

Қазақтар этногенезінің түркілік кезеңі. Еуразия даласында түркі тілдес халықтар үстемдік құрған VI ғасырдан XIII ғасырға дейінгі кезеңді *түркі дәүірі* деп атайды. Алғашқы кезде түркілермен байланысты этникалық үдерістер Ұлы Даланың шығыс бөлігінде жүрді.

Теле тайпалары. VI ғасырда Гоби шөлінен солтүстікке қарай қытай дереккөздерінде *теле* этнонимімен біріктірілген түркі тілдес тайпалар мекендеді. Теле батысында және оңтүстік-батысында иран тілдес тайпалармен, ал оңтүстігінде Қытаймен шектесті. Телелердің ата-бабалары ғұндар болды. VII ғасырдың басында теле 15 тайпаға бөлінді. Теле тайпаларының көштілігі кейін батысқа қарай көштіп, Даланың орасан зор аумағына таралып қоныстанды және көптеген кейінгі түркі халықтарының негізін қалады.

Түріктер (қытайша *тиюцзюэ*) алғашында екі рудан – *ашина* мен *ашидәден* тұратын шағын тайпа болды. Бумын бастаған ашина руы 552 жылы Түркі қағандығын құрғаннан және оған теле тайпаларын қосқаннан кейін түрік атауы теле тайпасына да таралды. VI ғасырдың соңында Түрік қағандығы Батыс және Шығыс қағандықтарына бөлінді. Кейін теленің шығыс тайпалары *тогыз-огыз* (*үйгирлар*) саяси одағына бірікті және 646 жылы Бірінші Үйғыр қағандығын құрды. 682 жылы Білге қаған басқарған Екінші Шығыс түркі қағандығы құрылып, қытайлар мен тоғыз-оғыздарды бірнеше ірі жеңіліске ұшыратты.

603 жылы құрылған Батыс Түрік қағандығы Шығыс Түркістан, Жетісү аумағы мен Қазақстанның Сырдария мен Аралға дейінгі бүкіл далалық аймағын қамтыды. Барлық батыс телелер (түркілер) шығыстық және батыстық одактар – дулу мен нушибиге топтасты. Олар Еділ бойын, Жайық маңын, Орта Азияның бір бөлігін жаулап алды және Иранға екі жорық жасады. Ең соңында дулу мен нушибидің арасындағы өзара қырқыс қағандықтың ыдырауына соқтырды.

Түргештер. VII ғасырдың соңында дулулардан бөлініп шыққан *түргештердің* өрлеуі басталды. Түргештер Шу-Іле өзендері аралығын иемденіп, шартты түрде *шұлық* және *ілелік түргештер* деп атауға болатын екі топқа бөлінді. Олар өз қағандығын құрып, VIII ғасырдың ортасында арабтардан жеңілгенге дейін өмір сүрді.

Қарлұқтар. Кейін Жетісуга шығыстан Үйғыр қағандығының тоғыз-оғыздарымен соғысып жүрген *қарлұқтар* тайпасы келді. 751 жылы

Көне түрік ақызындағы көкбөрі мен бала. Нұр-Сұлтан қаласы

арабтар қарлұқтармен одақтасып, қытайлықтарды елеулі жеңіліске ұшыратты. Алайда тоғыз-оғыздық *ягма* және *сейнъто* тайпалары қарлұқтардан Шығыс Түркістан мен Жетісудағы иеліктерінің бір бөлігін тартып алды. Қарлұқтар X ғасырдың екінші жартысында шығу тегі қарлұқтармен және олардың тармағы *шығылдармен*, сондай-ақ яғмалармен байланыстырылатын Қарахандар мемлекетінің құрамына кірді. Қарлұқтар отырықшы-егіншілік өркениеттің ықпалына ұшырады және Сырдария мен Өмударияның аралығындағы отырықшыларға айналған алғашқы түркілердің бірі болды.

Даланың орталық бөлігінің түркіленуі. Шығыстан көшпелілердің жаңа толқындары келуіне байланысты түркі мемлекеттерінің құрамында қалып қойған ирантілдес халықтың түркіленуі орын алды. Түркілер жергілікті өйелдерге үйленді, нәтижесінде монголоидтік антропологиялық белгілері басым аралас ұрпақ пайда болды. Шаруашылық және мәдениет саласында өзгерістер болды: көшпелілік тұрмыс түркілік этникалық келбетке ие, рухани салаға түркілік дүниетаным енді. Біртіндеп Ұлы Даланың жергілікті халқы түркілерге толықтай араласып кетті.

Оғыздар. VIII ғасырдың соңында шығыстан түркілердің жаңа толқыны – оғыздар келді. Олар Шу мен Талас өзендерінің аралығында тұрақтап, кейін өздерімен бірге жетісулық *қарлуқтар* мен сырдариялық *печенегтерді* ертіп, Арас және Каспий маңына қарай орын ауыстыруды. Өздеріне Арас маңайындағы жергілікті тайпаларды бағындырған

түркі-оғыздар құрамы жағынан ең күрделі одаққа айналды. IX ғасырдың соңына қарай оғыздар Жайық пен Еділ өзендерінің арасын иеленсе, X ғасырда Оңтүстік Қавказға өтті. Оғыздар түркімендердің, әзіrbайжандар мен түрктердің ата-бабалары болды. Олар жылжыған жолында ұндиеуропалықтармен араласа отырып, европеоидтік белгілерді көбірек иеленгенімен, өз тілдерін жоғалтпады. Олардың бір бөлігі көшпелі өмір салтын сақтаса, бір бөлігі отырықшыға айналып, егіншілікке көшті.

Қимақтар. Солтүстік-Шығыс Қазақстан аумағында, Ертіс бойында Солтүстік-Шығыс Монғолиядан келген қимақ тайпалары орналасты. IX–X ғасырларда Қимақ қағандығының аумағы Қазақстанның айтарлықтай ұлкен аумағына таралды. Қимақтардың шығу тегі туралы түрлі пікірлер бар. Кейбір ғалымдар оларды қыпшақтарға туыстас түркі тілдес халық деп есептейді. Басқалары, қимақтар Дағаның қазақстандық бөлігінде түркіленуге ұшыраған монғол тілді қидандардың батыс тармағы деген болжам айтады. Қидандардың жылжуы Үйғыр қағандығының ыдырауынан туындаған.

Қидандар. XII ғасырда Қазақстан аумағында монгол тілді қидандар немесе қарақытайлар пайда болды және олар өз мемлекетін құрды. Түркілердің қоршауында қалған қидандар түркі тіліне көшті. Қарақытайлар мемлекеті монголдар жаулап алғанға дейін өмір сүрді (XIII ғ.).

Түркілер дәуіріндегі балбал тастар. Жамбыл облысы

Қыпшақтар. Оғыздар алғаш Қимақ қағандығына бағынышты болды. X ғасырда бөлінген қыпшақтар оғыздарды батысқа ығыстыруды. XI ғасырда қыпшақтар (олардың басқа атаулары құмандар, қундар, половецтер) Батыс Монголиядан бастап Дунайға дейінгі бүкіл Ұлы Дағындық мемлекетінде қазақтардың шығу тегі өртүрлі түркі тайпалары біріктірілді. Араб дереккөздерінде билеуші ру елбәрі («қасқырлар елі») мен ондаған тайпа атап көрсетілген.

Назар аударындар! Қыпшақ тілі тобына жататын тайпалардың (қыпшақтардың) Ұлы Дағындық мемлекетінде қазақтардың шығу тегі өртүрлі түркі тайпалары біріктірілді. Араб дереккөздерінде билеуші ру елбәрі («қасқырлар елі») мен ондаған тайпа атап көрсетілген.

«Диуани лұғат ат-түрікте» кездесетін тайпалар. Қазақтар этногенезінің түркілік кезеңі Махмұд Қашқаридың араб тілінде жазылған «Диуани лұғат ат-түрік» («Түркі тілдерінің жинағы», XI ғасыр) кітабындағы халықтар тізбесінде ішінара көрініс тапқан. Махмұд Қашқари тайпаларды батыстан шығысқа қарайғы бағытта санамалайды. Солтүстік топ халықтары: *бедженек, қыпшақ, имек, оғыз, башқұрт, басмыл, кас, йабаку, татар* және қырығыз. Оңтүстік топ халықтары: *шығыл, тухси, яғма, игрок, жарық, жұмғұл, үйгыр, таңгут* және хитай. Махмұд Қашқаридың айтудында, бұлардың кейбіреулері түрікше сөйлемеген.

Корытынды. Қазақтар этногенезінің түркілік дәуірінде (VI–XIII ғасырлар) түркі тайпалары қазіргі Қазақстан аумағына келе бастады және жергілікті халықпен араласа отырып, қазақ даласының этникалық бейнесін толықтай қайта өзгертуі. Бұл ретте өркениеттік негіз – көшпелі малшаруашылығы мен көшпелілік мәдениеті бұрынғыда қалды, этникалық жағынан Ұлы Дағындық көшпелілер өлемі мұлдем басқа өлемге, түркі өлеміне айналды. Бұл кезеңдегі қыпшақтар қазақтар этногенезіне үлкен үлес қосты.

Өз білімдерінді тексеріндер.

1. Қазіргі кезде қандай халықтар түркі тілдерінде сөйлейді?
2. Дағындық шығыс болғандегі түркі тайпаларының Қазақстан аумағына қоныс аударуы неден туындағы?
3. Автохтонды қалық дегеніміз не?
4. VI ғасыр мен XIII ғасырдың бас кезіндегі қазақтар этногенезіне қатысқан негізгі тайпалар мен тайпалық одактарды атаңдар.
5. Қарлұқтар батысқа қоныс аударған басқа түркі тайпаларынан несімен ерекшеленді?

Картамен жұмыс.

Картадан түркілер, түргештер, оғыздар, қарлұқтар, қимақтар мен қыпшақтардың қоныстанған жерлерін көрсетіндер.

Құрделі тапсырмалар.

1. Қандай этникалық үдеріс түркілену деп аталады? VI–XII ғасырларда қандай этникалық қауымдастықтар түркіленуге үшінрады?
2. Махмұд Қашқаридың сөздігінде аталған түркі тайпаларының атауларын параграфта кездесетін түркі этонимдерімен, сондай-ақ қазіргі түркі халықтарының атауларымен салыстырыңдар.

§ 21-22. Монгол дәуіріндегі Қазақстан аумағындағы этногенез және этникалық үдерістер

Бүгінгі сабакта:

- қазақтардың шығу тегінің кезеңдерін;
- қазақ этонимінің пайда болуын;
- Қазақ хандығының құрылуындағы қазақтар этногенезінің маңызын қарастырамыз.

Этногенездің түркі-монголдық кезеңі. Монгол шапқыншылығы ортаазиялық тайпалардың батысқа ығысуына әкелді. Түркі тайпалары Монгол империясының құрамына кірді және монгол тайпаларымен бірге батысқа қарай жылжыды. Бұл Еуразия даласындағы түркілік белгілердің одан әрі қүшесінде ықпал жасады. Қыпшақ даласына монгол тайпаларының келуімен қазақтардың, сондай-ақ кейбір басқа заманауи түркі халықтары этногенезінің жаңа кезеңі басталды. Рулар мен тайпалардың араласуы, этонимдердің алмасуы, жаңа ру-тайпалық топтардың қалыптасуы мен оларға жаңа ат беру, монгол тайпаларының түркіленуі, жаңа этникалық қауымдастықтардың қалыптасуы жүзеге асты.

Монгол жаулаушылығының нәтижесінде Қазақстан аумағы Шыңғыс ханының үш үлкен ұлы ұлыстарының (иеліктерінің) құрамына кірді. Отырықшы-егінші аймақ – Жетісу мен Оңтүстік Қазақстан Шағатай ұлысының, Ертістен шығысқа қарайғы жерлер Үгедей ұлысының, Шыңғыс Дешті Қыпшақ Жошы ұлысының (Алтын Орда) құрамына кірді. XIII ғасырдың ортасынан бастап Шыңғыс Дешті Қыпшақта екі мемлекет – Ақ Орда мен Көк Орда қалыптасты. Ақ Орда аумағында, негізінен, қазақ халқы этногенезінің үдерісі аяқталды.

Жошы ұлысы мен Ақ Орда тайпалары. Жошы ұлысындағы көшпелілер *моңголдар*, *татарлар* (өсіресе Русьте), *түркілер*, *қыпшақтар* деп аталды. XIII–XIV ғасырларда Жошы ұлысы мен Ақ Орда ру-тайпаларының арасында барлас, жалайыр, қарлұқ, керейт, қыпшақ, қоңырат, қият, маңғыт, меркіт, найман, оғыз, үйсін және т.б. кездеседі. Монгол этонимдерінің басым болуы алғашқы уақытта монголдардың Қыпшақ даласында үстем топ болғанын білдіреді. Алай-

Кілт сөздер:

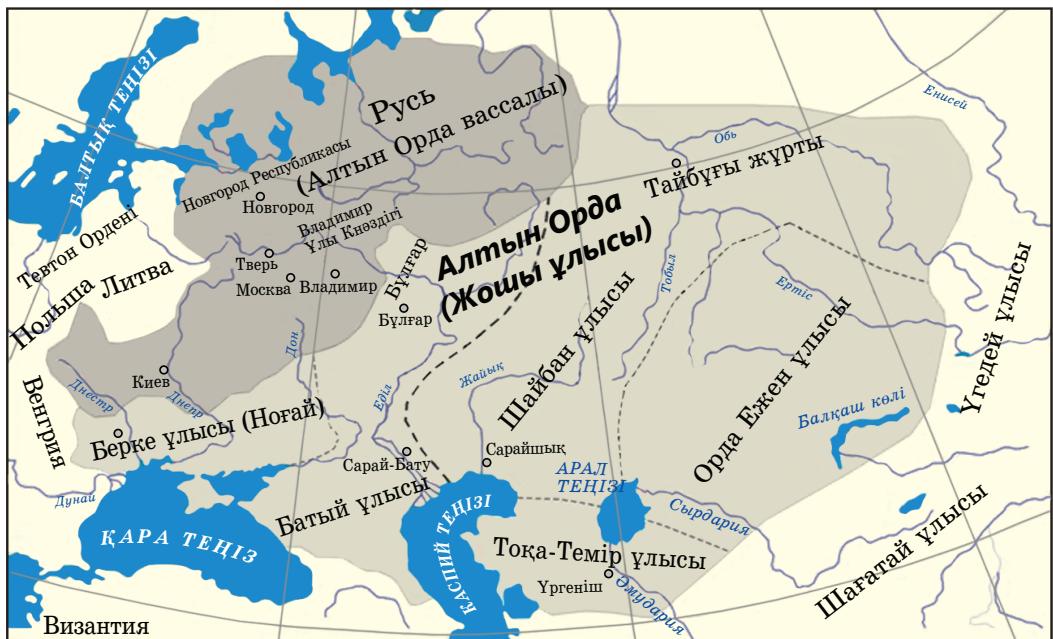
- этногенез
- этнос
- ұлыс
- орда
- монгол
мемлекеттері
- Жошы ұлысы
- Ақ орда
- өзбек

да Орыс ханның (XIV ғасырдың соңы) тұсында Ақ Орда халқының құрамында қыпшақ тайпалары басым болды. Монгол тілдес шағын тайпалар түркіленіп, қыпшақ (XIV ғасырдан бастап қыпшақ-ногай) тілінде сөйлейтін тайпалардың арасына толықтай араласып кетті.

«Өзбек» және «Өзбек хандығы» ұғымдары туралы. XIV ғасырдың ортасына қарай мұсылмандық жазба деректерде Шығыс Дешті Қыпشاқтың халқы өзбектер деп атала бастады. «Өзбек» ұғымы ол кезде этноним болған жоқ, Алтын Орда ханы Өзбектің (1313–1342 жж.) қол астындағы халықты білдірді. Біртіндеп Шығыс Дешті Қыпшақтың барлық көшпелі халқы, қазақ этносының негізін қураған тайпалар да өзбектер деп атала бастады. Алтын Ордадан бөлінген Дешті Қыпшақ «Өзбек хандығы» деп атала бастады (кейінгі өзбек хандықтарымен шатастырмау үшін отандық тарихнамада бұл мемлекетті – *Әбілхайыр хандығы* деп атау қабылданған).

XV ғасырдың соңында Шайбани хан бастаған үш жұз мың далалық өзбек оңтүстікке кетті. Бұл жерде Мәуереннахрды оның орталықтары Бұхара және Самарқанд қалаларымен қоса басып алды. «Өзбек» ұғымы Мәуереннахрга ауысып, егіншілерге (иран және түркі тілдес) қарама-қарсы көшпелілерді білдіре бастады. Мәуереннахрдағы этникалық үдерістер қыпшақ, қарлук, оғыз және көптеген т.б. тайпалар негізінде біртіндеп өзбек этносының қалыптасуына әкелді.

Даладан Мәуереннахрга кеткен көшпелі өзбектер 92 тайпаға бөлінді. Бұл тайпалар аттарының арасында қазақтарда да кездесетін көптеген

Ұлыстардың аумақтары

этноним бар. Негұрлым кейінгі тізімдерде қатағандар, қарлұқтар кездеседі. Этнонимдердің сәйкес келуі қазіргі қазақтар мен өзбектердің этногенезіне бірдей тайпалардың қатысқанын білдіреді.

Қазақтар этногенезінің аяқталуы XIV – XV ғасырдың бірінші жартысына сәйкес келеді. Осы уақытта Ақ Орда, Әбілхайыр хандығы, Моголстан мен Ноғай ордасының аумағында қазақ этносы қалыптасты.

XV ғасырдағы Әбілхайыр хандығының құрамындағы тайпалар XIV ғасырдағы Ақ Орда құрамындағы тайпаларымен сәйкес келеді. Олардың арасында моңғол этнонимдері басым болды. Батыс Қазақстан аумағын иеленген Маңғыт жұрты (Ноғай ордасы) тайпаларының бір бөлігі кейінірек қазақтардың құрамына кірді.

Аталған мемлекеттердің тайпалық құрамы айтарлықтай біркелкі болды. Қешпелі тайпалар өртүрлі мемлекеттер құрамына кіріп, олардың арасында орын ауыстыра алды. Сондай-ақ жекелеген мемлекеттердің құрамында болу оларды бір-бірінен біртіндеп алшақтата берді. Әбілхайыр хандығы, Моголстан және Ноғай ордасының негізінде бірыңғай қазақ этносының¹ құрамында жүздердің қалыптасуы орын алды.

Қазақ этнонимінің пайда болуы. XV ғасырдың ортасында, 1459–1460 жылдары Орда Ежен мен Орыс ханның үрпақтары Жәнібек пен Керей сұлтандардың басшылығымен қөшпелілердің бір бөлігі Әбілхайыр хандығынан Батыс Жетісуга көшіп кетті. Қөшіп кеткендерді қазақтар деп атай бастады. Бұл оқиға қазақ халқы этногенезінің аяқталуында маңызды рөл атқарды.

Қазақ сөзінің нақты шығу тегі әлі де анықталмағанымен, оның мәні белгілі. Түркілік қазақ сөзі *еркін*, *тәуелсіз өмір сүру* дегенді білдірді. Сондықтан Әбілхайыр ханның билігінен Моголстанның батыс шетіне Жәнібек пен Керей бастап кеткен қөшпелі тайпалар тобы өзбек-қазақтар (яғни «қазақты жасаушы өзбектер», «еркін, тәуелсіз өзбектер») аталды. «Тарих-и Рашидидің» авторы Мұхаммед Хайдар Дулати өз шығармасында өзбек-қазақтар ұғымын қолданған кезде, қазақ сөзі нақты этникалық мәнге ие болған еді. Бұл ұғымды қолданған Дулати қазақтардың Өзбек ұлысынан шыққанын ғана атап көрсеткен.

Қазақ хандығы құрылудың қазақтар этногенезі үшін маңызы. Жәнібек пен Керейдің Әбілхайыр хандығынан бөлініп көшуі мен Қазақ хандығының құрылуы қазақ халқының қалыптасуына әкелді. Ол ежелгі замандардан басталып, түрлі кезеңдерді бастан өткере отырып, XV ғасырда аяқталған үдеріс болды. Осы уақытта Шығыс Дешті Қыпшақтағы Орыс хан ұлысының халқын құрайтын қазақ рулады² мен тайпаларының бірлестігі қалыптасып болған еді. Орыс

¹ Бұл жүздер бөлінуінің бірден-бір себебі емес.

² XIV–XVII ғасырларда қазақ тілі қалыптаса бастады, кейін ол қыпшақ-ноғай тобының басқа тілдерінен түпкілікті бөлініп шықты.

Қазақ хандығының негізін қалаушы
Керей мен Жәнібек хандар ескерткіші. Нұр-Сұлтан қаласы

хан үрпақтарының оған саяси тұтастық беруге үмттылысы олардың Өбілхайыр ханнан бөлініп кету үдерісін жылдамдатты. Нәтижесінде Даланың түркі тайпаларының арасынан жаңа этнос бөлініп шықты. Жаңадан құрылған Қазақ хандығы өз иеліктерін бүкіл Шығыс Дешті Қыпшаққа кеңейтіп, қазақ этносының шоғырлануы жалғасты.

Алтын Орданың ыдырауынан пайда болған басқа мемлекеттерде де халықтардың қалыптасуына әкелген жағдайлар орын алды (Қазан хандығындағы татарлар, Ноғай ордасындағы ноғайлар және т.б.).

Қорытынды. Қазақ этногенезінің моңғолдық кезеңінде оған моңғолдар келіп қосылды, бірақ олар жылдам түркіленді. Жошы ұлысы мен Алтын Орда ыдырағаннан кейін құрылған түркі-моңғол мемлекеттері тайпалардың шоғырлануына және түркі этностарының, соның ішінде қазақтардың қалыптасуына жағдай жасады. Тайпалардың жекелеген бөліктері көші-қонның нәтижесінде әртүрлі мемлекеттің және оның салдары ретінде этностардың құрамына келіп қосылды. Қөпгасырлық этникалық үдерістің нәтижесінде XV ғасырдың бірінші жартысында қазақ этносы қалыптасты. Оның негізін Шығыс Дешті Қыпшақтың, сондай-ақ Моголстан мен Ноғай ордасының далалық тайпалары құрады.

Оз білімдерінді тексеріндер.

1. Қазақ халқының этногенезіне моңғолдардың жаулап алуды қандай өзгерістер енгізді?

2. Қазақ этногенезі қандай мемлекеттің шеңберінде аяқталды?
3. Қазақтардың Үш жүзі қалыптасуының алғышартын қандай саяси өзгерістер атқарды?

Картамен жұмыс.

Картадан моңғол және түркі-моңғол мемлекеттерін қарап шығындар: 1) Жошы ұлысы (Алтын Орда); 2) Ақ Орда; 3) Әбілхайыр хандығы; 4) Монголстан; 5) Ноғай ордасы. Олар Қазақстан аумағымен қалай байланысты?

Күрделі тапсырмалар.

1. Жошы ұлысы мен XIII–XV ғасырлардағы басқа да мемлекеттердің қандай (түркі және моңғол) тайпаларының атаулары қазақ рулаты мен тайпаларының атауларымен сәйкес келеді?
2. Этнос анықтамасын еске түсіріп, Орыс ханның елі этнос болғанын дәлелдендер.

§ 23. Мәдени-генетикалық код – ұлт негізі

Бұгінгі сабакта:

- мәдени-генетикалық код дегеніміз не екендігімен;
- мәдени-генетикалық кодтың маңызымен танысамыз.

Мәдени-генетикалық код дегеніміз не? Адамзат тарихын зерттеудегі өркениеттік тәсіл бойынша әрбір этнос, ұлт пен өркениеттің бірегей өзіндік мәдени ерекшеліктеріне үлкен назар аударуды қажет етеді. Бұл ерекшеліктер этносқа тарихтың кез келген қынышылықтарының алдында өзінің қайталанбас келбетін сақтауға мүмкіндік беріп қана қоймай, оның өмір сүруіне де жауап береді. Ерекше мәдени белгілер жаңа үрпактарға тілдегі, мифология мен мәдени науандардағы ақпарат түрінде беріледі. Ол бұл этносқа кіретін адамдардың рухани дүниесі мен өзіндік санасын анықтайды. Өзіндік мәдениетті жоғалту қүйреуге, бөтен мәдениетке араласып кетуге өкеледі.

Әрбір этностың мәдениетінде тек өздеріне ғана түсінікті және соларды ғана біріктіретін идеялар мен түсініктер, наушандар мен белгілер жүйесі болады. Этностың бұл ішкі өлемі этностың көзге көрінбейтін, «құпия» (яғни, бөгделер үшін жасырын) мәдени-генетикалық коды ретінде өмір сүреді.

«Генетикалық» ұғымын сөзбе-сөз қан, ген, ДНҚ арқылы берілетін нәрсе деп түсінуге болады. Бұл ішінара солай да: біз ата-бабаларымыздың генетикалық жадын сақтаймыз. Қазақстан жерінде туғандар энеолит жылқышыларының, қола дәуіріндегі жауынгер арбакештердің, сақ садақшылары мен зергерлерінің, жартастағы сурет авторларының, ежелгі қорғандар мен кесенелер құрылышыларының, руналық мәтіндер

Кілт сөздер:

- мәдени-генетикалық код
- этнос
- өркениет
- ұлт
- ұлттық дәстүрлер
- ұлттық наушан
- технократиялық жаңғырту

авторларының, отқа, Құнгө, Тәңірге табынушылардың және алғашқы түркі мұсылмандарының, қолөнершілер мен егіншілердің, түркі және моңғол жауынгерлерінің, яғни Ұлы Даңдағы барлық дәүірлердегі көшпелілердің генетикалық жадын сақтап жалғастырушылар болады. Бізде ата-бабаларымыздың қаны, олардың гендері бар. Ол әрбір қазақ білуге міндетті «жеті атаны» ғана емес, одан анағұрлым ертеректегіні де қамтиды. Жеті үрпақ – бар-жоғы екі жұз жыл. Көшпелілер өркениетіне үш мың жылдан уақыт болды. Егер оның алдындағы Ботай мәдениетінен есептеуді бастасақ, онда бес мың жылдан асып, біздің генетикалық тамырларымыз тереңге кетеді.

Назар аударыңдар! Мәдени-генетикалық код – этнос (ұлт) мүшелерінің арасындағы ерекше өзара байланыстар. Ұлттың генетикалық анықтамаларынан өзара байланыс (шығу тегі ортақ генетикалық жад), тарихи өзара байланыс (ортак тарих және тарихи жад), әлеуметтік өзара байланыс (ортак қағидалар, өнегелі құндылықтар мен дәстүрлер) болып табылады.

Дегенмен генетикалық деген ұғым – метафора. Ұлттың генетикалық кодын этнос ішіндегі биологиялық туыстықтан ауқымдырақ түсінген жөн. Мұнда этностың мәні мен оның басқалардан айырмашылығын анықтайтын мәдени мұра туралы сөз болып отыр. Дала кеңістігіндегі бір-бірін алмастырған мәдениеттер толқыны өзінен бұрынғы мәдениетті жойып отырған жоқ, оны өзіне қабылдап отырды. Осылайша олар Қазақстан аумағында қазақ этносын қалыптастыруда генетикалық қана емес, мәдени қызмет те атқарады.

Мәдени-генетикалық код этникалық сана-сезім үшін маңызды түсініктерді қамтиды, этностың ерекше белгілерін көрсетеді және ұлттың мұратқа сәйкес келеді. Ұлттың мәдениеттердің ішінде жалпы адамзаттық, мәселен, адамгершілік қағидалары мен құндылықтары да бар. Сондай-ақ тіл, Отан, мифтік және эпикалық бейнелер, халықтық музика сияқты өзіндік және тұрақты түсініктері де болады. Халықтың өз өткенін қалай көретіні, осы шақты қалай қабылдайтыны, болашақты қалай болжайтыны және дәл қазіргі сәтте қандай мұратқа ұмтылатындығы туралы түсініктері бар.

Назар аударыңдар! Ұлттың (этностың) мәдени-генетикалық коды нышандар мен бейнелерді, салттар мен дәстүрлерді, ғұрыптарды, музыканы, дүниенің тілдік бейнесін, фольклорды, халықтық ырымдарды, мақал-мәтелдерді, өнегелілік құндылықтарды, епсін тарихи мұраларды құрайды.

Өткен дүние туралы түсініктер өзгеруі мүмкін. Мысалы, кеңестік уақытта көптеген халықтық дәстүрлер көнерген, жойылып бара жатқан дәстүрлер ретінде қабылданса, қазір олар этнос өмірінің негізін құрайтын ата-бабалардың аса бағалы мұрасы ретінде қабылданады. Өз этносының мәдениеті мен өткенін жақтырмасы мәдени-генетикалық

кодтың бұзылуымен байланысты және үлттық нигилизмге – этникалық тегінің құндылықтарын жоққа шығаруға, өз этносын төмен бағалауға әкеледі.

Егер адам өз этносының тілін менгерсе, дәстүрлерді құрметтеп, сақтаса, өз тарихын білсе, өз мәдениетін түсінсе, қабылдаса және сүйсе, ол – мәдени-генетикалық кодтың тасымалдаушысы. Ол өзін өз этносымен біртұтас санайды.

Мәдени-генетикалық кодты сақтау үшін тілдің маңызы. Мәдени-генетикалық код өлемнің үлттық (этникалық) бейнесін – этностиң ұжымдық дүниетанымын сақтайды. Ол этнос өмір салтының ерекшеліктерін, қоғамдағы өзара қарым-қатынас қағидаттарын, басқа халықтарға, жер мен табиғатқа көзқарасын қамтиды. Өлемнің үлттық бейнесін келесі үрпақтарға беру тіл арқылы жүзеге асырылады.

Тіл – мәдениетпен тығыз байланысты, оның ажырамас бөлігі. Тіл дүниені этникалық танудың өзіндік ерекшелігін көрсетеді. Тіл – мәдениеттің іргетасы. Тіл өзіне этномәдени ақпаратты жинақтайды және оны сақтайды.

Назар аударыңдар! Шетелдік сөздермен араластырмай, тіл тазалығын сақтаңдар. Әйткені шетелдік сөздер бөтен мәдениеттің ізін, бөтен нышандарды, яғни басқа этностардың кодтық ақпаратын сақтайды.

ХХ ғасырдағы қазақтардың мәдени-генетикалық кодының бұзылуы. Қеңестік кезеңде қазақ тілі, онымен бірге қазақ мәдениеті мен этносы орыстандыру саясатымен, қазақ мектептерінің жабылуымен, орыс тілінің өмірдің барлық салаларына, өсіреле қалаларда енуімен байланыс-

«Мәңгілік ел» салтанат қақпасы. Нұр-Сұлтан қаласы

Елбасы Н.Ә.Назарбаев түрлі ұлт өкілдерінің ортасында

ты орасан зардапты бастаң кешірді. Орыс мектептерінде оқи жүріп, көптеген қазақтар ана тілін ұмытты. Осылайша туған мәдениетімен байланысын жоғалтты. Ұлттық нигилизмге салынып, ана тілі мен мәдениетін білу қажеттігін жоққа шығарды, олар мәдени-генетикалық кодын жоғалтты. Бұл Қеңестер Одағының көптеген басқа да этностарына қатысты.

ХХ ғасыр жаңғырту, индустримальдыру және революциялық қайта құрулар ғасыры болды. Бірақ бұл жаңғырту технократиялық сипат алғып, табиғатқа, Жерге және оның ресурстарына аяусыз қараумен, әкологиялық тепе-тендікті бұзумен қатар жүрді. Тарих пен прогресске «сызықтық» түрғыдан қарауға сүйенген жаңғырту басқа мәдениеттер мен әркениеттерге Батыс әркениетінің тәжірибесі мен дүниетанымын енгізді. Нәтижесінде қазақ жеріндегі көшпелілік әркениетіне орны толmas залал келтірілді. Сталиндік жаңғырту барысында миллиондаған қазақ қырылды. Технократиялық жаңғырту қазақ халқының мәдениеті мен дәстүрлеріне немісіз жағдады. Нәтижесінде қазақ мәдениеті мен тілі жойылып кете жаздады. Үрпақтар сабактастыры үзіліп, мәдени-генетикалық кодты жоғалту қатерін төндірді.

Мәдени-генетикалық кодты қалпына келтіру міндеті. Тәуелсіз Қазақстанда ұлттық мәдениетке басымдық берілді. Қазақ этносы мен әркениетінің негізі ретінде мемлекеттік тілге және оған сүйенген мәдениетке ерекше көңіл бөлінді. Мәдени-генетикалық кодты қалпына келтіру және жақадан толықтыру жүріп жатыр.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаев тәуелсіздіктің алғашқы күндерінен бастап қазақ халқының тілін, мәдениеті мен дәстүрлерін дамыту мәселелеріне көңіл аударды. Мұнымен бірге ол біздің көпүлттүй елде бейбітшілік пен келісімнің сақталуына, барлық этностардың қазақ этносы мен оның тілі айналасында инте-

грациялану үдерісінің үйлесімді және зардапсыз өтуіне қамқорлық жасайды. Ал мұндай интеграция қазақ этносының мәдени-генетикалық коды толығынан қалпына келтірілгенде ғана, тілі, әдебиеті, өнері мен мәдениеті қайтадан дамығандаған орын алады.

Елде жаңа үлгідегі жаңғырту – этностың үздік дәстүрлерін сақтауға бағытталған, өткен тарих пен рухани мұрага сүйенетін жаңғырту басталды. Мұнда тарихты, оның ішінде тек дүниежүзі тарихы мен Қазақстан тарихын ғана емес, сондай-ақ тұған жер тарихын да зерделеу үлкен рөл атқарады. Өрбір адам өзінің тұған жерін сүюге және оның табиғатына аса ұқыптылықпен қарауға, оның тарихын білуге, сондай-ақ оның мәдени-тарихи ескерткіштері мен қасиетті жерлерін сақтауға міндетті.

Адам баласы – шексіз зерденің ғана емес, гажайып сезімнің иесі. Тұған жер – әркімнің шыр етіп жерге түскен, бауырында еңбектеп, қаз басқан қасиетті мекені, талай жанның өмір-бақи тұратын өлкесі. Оны қайда жүрсе де, жүргегінің түбінде әлдилеп өтпейтін жан баласы болмайды. Тұған жерге, оның мәдениеті мен салт-дәстүрлеріне айрықша іңкәрлікпен атсалысу – шынайы патриотизмнің маңызды көріністерінің бірі. Бұл – кез келген халықтың әншешейін біріге салған қауым емес, шын мәніндегі ұлт ететін мәдени-генетикалық кодының негізі.

Н.Ә.Назарбаев

Аңшы құспен және итпен аң аулау қазақ халқының сан ғасырлық дәстүрлерінің бірі

Көшпелілер өркениеті адамның табиғатқа бейімделуі барысында пайда болды. Өмірге төзімді өркениет жасау үшін адам табиғатты «қайта жасауға» немесе жоюға емес, оған бейімделуге үмтүлұзы тиіс. Соңдықтан біздің ата-бабаларымыздың экологияның қорғау дәстүрлерін есте сақтау өте маңызды. Халқымыз, көшпелі ата-бабаларымыз мыңдаған жылдар бойы үқыппен және үнемді пайдаланып жеткізген табиғатты қайта қалпына келтіру қажет. Адам табиғатпен толықтай үйлесімге қайта оралуы тиіс. Бұл – қоғам үйлесімінің кепілі.

Қорытынды. Мәдени-генетикалық код – этностың, ұлт немесе өркениеттің негізі. Бұл – рухани құндылықтар, үғымдар, тәжірибе мен дәстүрлер. Олар тіл мен нышандардың көмегімен адамдарды көрінбейтін жіппен байланыстыра отырып, ұрпақтан-ұрпаққа беріледі. Мәдени-генетикалық кодтың бұзылуы этносқа жойылу қатерін төндіретін қауіпті салдарға әкеледі.

Оз білімдерінді тексеріндер.

1. Мәдени-генетикалық код дегеніміз не?
2. Қазақ халқының қандай салт-дәстүрлерін білесіндер? Қайсысы ерекше үнайды?
3. Ана тілімізді неліктен ұмытпауымыз керек? Тіл тазалығын қадағалаудың маңызы неде?
4. Қазақстанның қандай ұлттық нышандары бар?
5. Қазақстанның мемлекеттік туы мен елтаңбасы туралы әңгімелендер.

Олкетану бойынша тапсырма.

Сендердің туған өлкелерінде қандай мәдени-тариҳи ескерткіштер мен қасиетті жерлер бар?

Күрделі тапсырмалар.

1. Дәстүрлер неліктен ескірген, заманауи емес, архаикалық болуы мүмкін? Мысалдар келтір.
2. «Тіл өзіне ақпаратты жинақтайды және оны сақтайды» деген сөйлемді қалай түсінесіндер? Қазақ тілі пәннін мысалдар келтіріндер.